

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін
Хмельницький університет економіки і підприємництва*

Mulyar Anatoly

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Social and Humanities
Khmelnitskyi University of Economics and Entrepreneurship
ORCID: 0000-0002-7629-301X*

**БРАЦЛАВСЬКИЙ ПОВІТ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД (1862 – 1872
рр.): ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ,
ДЕМОГРАФІЇ ТА СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ
BRATSLAV DISTRICT IN THE POST-REFORM PERIOD (1862 – 1872):
FEATURES OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT,
DEMOGRAPHY, AND CLASS STRATIFICATION**

***Анотація.** Мета дослідження на основі документальних джерел прослідкувати особливості соціально – економічного розвитку та демографічний стан Брацлавського повіту Подільської губернії у пореформений період (1862 – 1872 рр.). Використовуючи статистичні джерела, ми спробуємо виявити розвиток капіталістичних відносин, та з'ясувати їх вплив на суспільно - господарське життя населення.*

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах. Наукова новизна полягає у постановці питання про необхідність дослідження соціально – економічного розвитку та демографічного стану

земель Правобережної України у пореформений період на основі архівних джерел та документів, переоцінка окремих положень в історії, що до розвитку капіталізму. Висновки. Таким чином, у 60 -70 -х рр. XIX ст. у Брацлавському повіті панували риси відсталого системи господарювання з домінуючим сільськогосподарським виробництвом. Скасування кріпосного права не призвело до радикальних змін в соціально – економічному житті досліджуваної території. Ринкові відносини, що розвивались у повіті, за своїм змістом мало чим відрізнялись від тих, що були тут у I половині XIX ст.

Ключові слова: демографія, стратифікація, землевласники, орендні відносини, демографічний приріст, ремісниче виробництво, землеробство, тваринництво, фабрики.

Summary. The purpose of the study based on documentary sources is to follow the peculiarities of socio-economic development and demographic condition of the Bratslav district of Podillia province in the post-reform period (1862 - 1872). Using statistical sources, we will try to identify capitalist relations and find out their impact on the public and economic life of the population.

The research methodology is based on historical, statistical, comparative, chronological, and logical methods.

The scientific novelty is to ask the question of the need to study the socio-economic development and demographic status of the land of Right-Bank Ukraine in the post-reform period based on archival sources and documents, reassessment of certain provisions in history related to the development of capitalism.

Conclusions. Thus, in the '60 - '70s of the nineteenth century Bratslav district was characterized by a backward economic system with dominant agricultural production. The abolition of serfdom did not lead to radical changes in the social and economic life of the studied territory. The market relations that

developed in the county in their content were not much different from those that were here in the first half of the nineteenth century.

Key words: *demography, stratification, landowners, lease relations, demographic increase, craft production, agriculture, animal husbandry, factories.*

Брацлавський повіт в складі Подільської губернії був утворений у 1797 році, і складався із 12 волостей: Журавлівської, Клебанської, Лучанської, Грабовської, Немирівської, Ободнянської, Печерської, Рубанської, Савинецької, Тростянецької, Холодовської (Тульчинська), Шпиківської. На заході він межував з Могилівським, на північному заході з Вінницьким повітами Подільської губернії. На сході примикав до Гайсинського повіту, а на північному сході межував з Липовецьким повітом Київської губернії. На півдні мав у сусідах Ольгопільський і Ямпільський повіти Подільської губернії. Його площа в 1866 р. становила 281.106 десятин чи 2.787 верст² (близько 3.150 км²) або 57.60 миль² [3, с. 22]

Досліджувана територія знаходилась на Подільській (Авратинській) височині. Місцина досить горбиста, хоча великих підвищень не має. Поверхня тут складається із граніту, який місцями виходить на поверхню по течії р. Буг, та вапняку. Ґрунт тут чорноземний, і лише місцями глинистий. Чорнозем переважає на лівому безлісому (Північному) березі Бугу. Глинка зустрічалась переважно на правому, більш лісистому березі р. Буг. Земля не давала хороших врожаїв, а тому її потрібно було добре обробляти [1, с. 314].

Повіт займав терени по течії річки Буг з її притоками, з яких найбільшою була р. Сільниця. Озер у повіті не було, а болота по долині річок були не значними, Що до розподілу земельної площі, то вона була наступною. Під садами знаходилось 9.579 дес., полями – 175.660 дес., лісами та чагарниками – 62.459 дес., луками – 11.397 дес., вигонами – 4.131

дес., болотами – 1.668 дес., водою – 3.046 дес., під забудовою – 13.162 десятин [5, с. 191]. Повітовим містом було м. Брацлав,

Населення краю у пореформений період займалось землеробством, тваринництвом, садівництвом, бджільництвом тощо.

У 60 – 70-х рр. XIX ст. у Брацлавському повіті панувала трьохпільна землеробська система. Угноювання землі здійснювалось надзвичайно мало і без всякої визначеної системи. Гній, що накопичувався роками, не тільки не приносив ніякої користі, а й навпаки, викидався на вулиці та греблі. Як наслідок, у дощовий час восени і навесні ці шляхи сполучення ставали майже непрохідними. Все було у жахливому бруді. Гнійні шкідливі випари, були небезпечними у гігієнічному відношенні, особливо під час епідемічних хвороб. Це було наслідком відсутності раціональних сільськогосподарських та землеробських знань, недолік коштів для обробітку землі та відсутність пасовищ і луків.

На досліджуваній території частково існувала смугова багатопільна система землеробства. Землевласників, які вели власне господарство, в повіті було лише 45 осіб. У той же час, в оренду було віддано 56 маєтностей, з яких 47 орендували місцеві дворяни і частково православні священики. 9 фільварків орендували євреї. Орендна плата за десятину коливалась від 4 рублів 30 копійок до 6 рублів. Крім того, поміщики роздавали землю у «користування» селянам (окрім тієї, що була у них у власності (за Місцевим Положенням) у наступних кількостях: у Клебанській волості – 141 морга (78,96 га.); Василевській – 40 м. (22,4 га.); Тростянецькій - 22 м. (11,2 га.); Лучанській – 396 м. (221,76 га.); Звонихській – 156 м. (87,36 га.); Шпиківській – 50 м. (28 га.); Вишковецькій – 1.185 м. (663,6 га.); Печерській – 284 м. (159,04 га.) тощо. Вцілому у найм було передано 11.503 морга або 6312 десятини землі (6.825,86 га.) [2, с. 37]. Орендна плата за десятину складала від 3 руб. 37 коп. до 6 рублів.

Зручна земля (крім лісу) по повіту розподілялась за правом особистого володіння. У поміщиків в оренді знаходилось 67.295 десятин, а в селян 127.241 десятин. Православне духовенство винаймало 5.913 десятин, католицьке і лютеранське духівництво лише 68 десятин. Брали у користування також відставні солдати, міщани, старообрядці тощо. Величина такої землі у досліджуваний період становила 3.778 десятин. Всього у повіті під орендою перебувало 204.250 десятин.

Свою землю поміщики обробляли при допомозі прислуги та найманих робітників, які використовували свою та панську робочу худобу й реманент. Орендарі також залучали до обробітку землі найману робочу силу. Так праця парубка прислуги на проміжку року коштувала 40 руб., а за півроку – 20 руб. За оранку плугом 1 десятини платили від 1 до 3 руб. За укіс однієї копни платили від 25 до 50 коп. Якщо плата здійснювалась хлібом, то за жнива віддавали четверту або п'яту копу. Косар в день отримував від 30 до 75 копійок [2, с. 37]. Тяглий робітник у літню пору в день заробляв від 40 до 70 копійок. Піший працівник міг заробити від 25 до 40 копійок. Жінка могла заробити від 15 до 30 копійок.

У зимову пору розцінки найманих працівників дещо зменшувались. Тяглий селянин міг заробити вже від 30 до 50 коп. Зменшувались і можливості і пішого працівника, де він міг отримати від 15 до 30 коп. Можливості жінки були ще меншими, де її заробіток міг коливатись від 10 до 20 коп. [2, с. 37].

Особливістю Брацлавського повіту у досліджуваний період було те, що тут знаходився один поміщицький фільварок, у якому пан володів лише одним лісом та невеличким шматком орної землі. Всі інші свої землі він віддавав селянам. Це Тульчинська маєтність, яка складалась із Журавлівської, Кобилевської, Клебанської та Холодовської волостей. Власник господи, по особливому договору, в 1849 р. відав селянам всю орну та зручну землю, як інвентарну так і економічну. Це було зроблено для того, щоб селяни могли

її викупити при допомозі російського уряду. Таким чином, за селянами залишалось 35.901 дес. землі на суму 599.653 руб. У поміщика залишилось 10.294 дес. лісу та під маєтком 110 дес. Під чиншом у вільних селян знаходилось 453 дес., під випуском 44 дес., орної 712 дес., пасовищ 35 дес., озерами та болотами 575 десятин [2, с. 37].

Також на Брацлавщині розвивалось «Найвище затверджене Товариство» Тростянецького цукрового заводу, акціонери якого були переважно іноземці. Маючи у власності завод, вони почали скуповувати маєтності. У повіті купили: містечко Тростянець, сс. Олександрівку, Демківку, Літківку, Северинівку та Велику Стратіївку. Спосіб господарювання в цьому господарстві не відрізнявся від інших.

Озимі поля засівалися пшеницею та житом. Із ярових культур сіяли переважно: овес, ячмінь та гречку. Доповнювали їх на полях горох, просо, сочевиця, конопля, льон. Поблизу цукрових заводів сіяли цукровий буряк. Що до величини площ висіву зернових культур, то на досліджуваній території у пореформений період пшениці висівалось 23.071 четверт., жита – 24.254 четверт., овесу – 18.414 четверт., ячменю – 11.390 четверт., гречки – 8.071 четверт., проса – 3.377 четверт., сочевиці – 1.128 четверт., коноплі – 1.763 четвертин [2, с. 38].

Якщо на висів зернових культур подивитись під кутом зору соціальної стратифікації, то можна побачити, що селяни висівали жита -17.262 четверт. (72,1% від загальної кількості); поміщики – 5.452 четверт. (22.47%); колишні однодвірці (верства державних селян) – 608 четверт. (2,5 %); православне духовенство – 682 четверт. (2,81%); міщани – 9 четверт. (0,03%); старообрядці – 129 четверт. (0,53%); татари – 3 четверт. (0,01%); вільно проживаючі – 2 четверт. (0,008%).

Подібну картину ми можемо спостерігати по відношенню висіву пшениці. Так селяни висівали – 10.598 четверт. , що становило 45,93 % від загальної кількості. Поміщики сіяли - 10.598 четверт. (45,93%); однодвірці

– 273 четверт. (1,18%); православне духовенство - 869 четверт. (3,76%); католицьке духовенство – 13 четверт. (0,05%); міщани – 7 четверт. (0,03%); старообрядці – 47 четверт. (0,2%); татари – не сіяли; вільно проживаючі – 1 четверт. (0,004%) [2, с. 38]. Що до величини висіву інших культур, то селяни сіяли – овесу -8.405 четверт., ячменю – 7.477 четверт.; гречки – 5. 631 четверт.; проса – 2.042 четверт.; коноплі – 1.517 четвертин. Дворяни поміщики також сіяли: овесу 8705 четверт., ячменю - 2.956 четверт., гречки – 1.844 четверт., проса – 1.067 четверт, цукрового буряка – 1.121 четверт., коноплі – 88 четвертин. Однодвірці також засівали: овесом – 406 четвертин., ячменем – 369 четверт., гречкою - 209 четверт., просом – 111 четверт. та коноплями – 71 четвертину. Православне духовенство – овесу – 797 четверт., ячменю – 470 четверт., гречки – 271 четверт., проса – 113 четверт., цукрового буряка – 7 четверт. і коноплі 54 четвертини. Католицьке духовенство – вівса – 3 четверт., ячменю - 3 четверт; гречки - 2 четверт. та проса – 2 четвертини. Міщани - овесу 12 четверт., ячменя - 11 четверт., гречки – 5 четверт., проса 1 четвертина. Старообрядці – овесу 49 четверт., ячменю – 71 четверт., гречки – 52 четверт., проса – 24 четверт. коноплі 20 четвертин. Татари сіяли ще ячмінь – 2 четвертини. Вільно проживаючі – ячменю – 2 четверт. та гречки 2 четвертини [2, с. 38].

Пшениця у повіті висівалась двох видів – біла і червона. Білу сіяли переважно поміщики, хоча в ряді випадків використовували і червону. Основна маса населення використовувала червону пшеницю. Врожайність зернових у різні роки була різною, на що впливало чимало факторів. Врожайність пшениці у досліджуваний період зазвичай коливалась від 4 до 10 кіп на морг, жита – від 4 до 7 кіп, овесу від 4 до 8 кіп, ячменю від 4 до 8 кіп, буряка від 30 до 100 берковців, проса від 2 до 6 кіп, гречки від 4 до 6 кіп [2, с. 38].

Так в 1870 р. у Брацлавському повіті було зібрано озимої пшениці – 39 тис. четвертин, у 1871 р. цей показник вже становив 31 тис. четвертин, а

в 1872 р. - 57 тис. четвертин. Подібна картина спостерігається також із врожайністю жита. В 1870 р. було зібрано 29 тис. четвертин, в 1871 р. – 35 тис. четвертин, а в 1872 р. – 43 тис. четвертин. Врожайність інших зернових культур по роках була наступною: в 1870 р. було зібрано овесу – 23 тис. четверт., ячменю – 21 тис. четверт., гречки – 11 тис. четвертин. У 1871 р. скосили овесу – 19 тис. четверт., ячменю – 24 тис. четверт., гречки – 17 тис. четвертин. В 1872 р. врожайність овесу досягнула 24 тис. четверт., ячменю – 24 тис. четверт., гречки - тис. четвертин [4, с. 18-19].

Мешканці повіту споживали переважно свій хліб. Надмір пшениці, овесу, ячменю, що залишались у поміщиків, відправляли на продаж до м. Одеси. Залишок жита продавали на винокурні. У селян надлишку хліба ніколи не було, частіше не вистачало. Потребу поповнювали за рахунок поміщицьких хлібів шляхом заробітків. Деякі селяни, що потребували грошей для сплати податків, вимушені були вивозити зерно на базар, де продавали його дрібними порціями. Лише невелика кількість заможних селян могла продавати на базарах свій залишок зерна. Однак у повіті був і виняток. Так селяни сіл Михалівки, Єленівки, Бондурівки та Пісочини, що орендували всю землю маєтності, весь надлишок зерна продавали. Подібна картина спостерігалась у 4 волостях Тульчинської, маєтності [2, с. 38].

На території краю у 1861 р., 1863 р., 1867 р., 1869 р., 1871 р. були зафіксовані неврожаї. Великої шкоди сільськогосподарському виробництву завдавали також напади сарани – шкідливого виду комах, які збиралися зграями та знищували сільськогосподарські культури. У повіті вони з’являлись у 1860 та 1861 роках, та нанесли великих збитків. Для їх знищення скликали населення з віниками та лопатами. Шкідників змیتали та закопували у ямах. Ці дії були не завжди дієвими.. Сарана зарита восени, на весну відроджувалась. Приходилось знову її змیتати та спалювати. Цей метод був більш дієвішим. Ховрахи на даній території не з’являлись.

Із коренеплідних рослин, найбільшим попитом та популярністю користувалась картопля, ріпа, цукровий буряк. З волокнистих вирощували льон та коноплю. З олійних культур: коноплю, соняшник, гірчицю. Серед стручкових: горох, боби, сочевицю.

Картоплю використовували для споживання в їжі, а частково відгодовували свиней. Бараболю садили переважно на городах. Якщо городи були невеличкими по розмірах, то її в малій кількості висаджували на полях,. У 1870 р. у Брацлавському повіті було посаджено 20 тис., а зібрали 100 тис. четвертей цієї культури. В 1871 р. величина посадки вже становила 29 тис., а зібрали 70 тис. четвертей. В 1871 р. – висіяно лише 17 тис., а зібрали 66 тис. четвертей картоплі [4, с. 18-19; 52-53].

Ріпу споживали лише бідні. Величина її висіву була не великою. А ось буряк був культурою дуже популярною серед подолян, і мав подвійне споживання. Червоний буряк висівали на городах, і використовували для їжі у різних стравах. Найбільше його вживали у страві під назвою борщ, що входив до найпопулярніших наїдків українського народу. Його їли всі верстви населення. Також тут вирощували і білий буряк, який ще називали цукровим. Його використовували для виробництва цукру. Сіяли його переважно на полях, які знаходились не далеко від цукрових заводів. А їх у даній місцині було аж 6. Найбільшими були: Степанівський, Шпиківський, Тростянецький та Капустянський. Обробіток буряка спричиняв чималий рух: надаючи населенню можливість заробити, а орендарям та поміщикам отримати прибутки. У досліджуваний період висівалось біля 9.487 десятин цукрового буряка, а збирали від 541.440 до 1.804.800 берковців (від 68.788,6 т. до 295. 626, 24 т.). Ціна за берковець (163,8 кг.) коливалась від 1 руб до 1 руб. 10 коп. [2, с. 39-40]. Цукровий буряк за межі повіту не вивозився.

Важливу роль в житті селян відігравало вирощення коноплі. Саме із неї виробляли полотняні сорочки та шаровари, які використовували у повсякденному житті. Кожна господиня пряла власну коноплю місцевими

домашніми засобами та віддавала для виготовлення полотна ткачу. Представники даної професії на той час були майже у кожному населеному пункті. З отриманого полотна шили все, що потрібно було для сім'ї. З конопляного насіння виготовляли також олію. Для виробництва олії вирощували мак і соняшники. Сіяли їх виключно на городах. Мак ще використовували як домішку до окремих страв. Сочевиця йшла на корм худобі. У селян вона часто заміняла овес для коней.

Велике значення в житті населення відігравали городи, які у повіті мали подвійне значення. У населених пунктах розташованих подалі від містечок та міст, ці ділянки землі використовували лише для домашніх потреб. Поселення які розташовувались навколо Брацлава, містечок Немирів та Тульчин використовували свої садиби для вирощення городніх культур, які продавали на містечкових базарах. Площа землі яка знаходилась під селянськими городами, гіпотетично могла займати біля 14.101 десятин. Величина поміщицьких присадибних ділянок могла рівнятись 1.453 десятин. Таким чином, площа всієї землі під городами могла займати 15.554 десятин [2, с. 39]. Це складало біля 5,53 % від загальної площі повіту. Городні культури за межі повіту не вивозились, а продавались на місцевих базарах.

Провідною галуззю у повіті було садівництво. Під садами перебувало 9.579 десятин землі. Там росли яблуні, грушки, сливи, вишні, черешні. Особливого місцевого способу догляду за ними не було. Сади служили для промислових цілей. Їх власники продавали фрукти особливим промисловцям, в більшості із євреїв та місцевих старообрядців, які відправляли зібраний у садах врожай у Херсон, Миколаїв, Вознесенськ та Київ. На Литву відправляли чорнослив. З однієї десятини саду можна було отримати від 15 до 30 руб. або з одного дерева яблуні чи грушки від 1 до 2 руб. Із сливи прибуток був значно меншим, і складав від 20 до 30 коп., вишні

або черешні – 15-25 коп. [2, с. 39]. Акліматизованих рослин у даній місцевості не було.

У Василевській окрузі на 323 двори під садами знаходилось 147 десятин; у Кобилевській на 1.209 дворів – 882 десятини; Журавлівській на 762 двора – 634 десятини.

Селяни віддавали свої сади в оренду за 10 - 150 руб, в той час як поміщики – за 50 – 500 руб. Величина платежу залежала в основному від величини та врожаю фруктів. Врожаї у регіоні були із періодичністю. Якщо в одному році вродило добре, то на наступний вже погано. Один і той самий сад у врожайний рік міг принести прибутку у 100 руб., а в неврожайний - могли не отримати й половини. Фрукти також сушили, і на проміжку року продавали на базарах. Варення робили переважно у заможних сім'ях для власного споживання. Для продажу робили мало. Одним із найбільших продавців варення із власних фруктів була Вороновицька економія Можайського [2, с. 39]. Сливу, крім сушіння, особливим способом варили, для виробництва повидел, виварених подрібнених до пюреподібного стану фруктів, які могли зберігатися кілька років. Цей продукт вживали особливо у піст.

У Брацлавському повіті не займались вирощенням винограду, а тому вино не вироблялось. Не вирощували також і тютюну.

Значні простори краю займали ліси та чагарники, а це 62,489 десятини (22,22 %) від усієї площі повіту. Лише сс. Ізабелівка, Михайлівка, Оленівка, Обідне Ободнянської волості, сс. Потік та Воловодівка мали незначну кількість лісу, оскільки дана місцевість була вже степовою. В лісах росли дуб, граб, ясен, явір, осина, береза, липа, клен тощо. Переважаючими породами були дубові та грабові , що складало 2/3 від загальної кількості дерев. Ліс активно вирубувався, оскільки давав можливість швидко заробити значні гроші. Крім поміщика Балашова, що у Шпаківському маєтку, який розводив лісосіки з чорною і дубовою деревиною, ніхто у

повіті штучно не розводив ліси. Лісопильних заводів не було. Деревина рубали та різали примітивними залізними пилами та сокирами. Ліс йшов на дрова, які продавали на цукрові заводи. Також із деревини виробляли шпали для залізної дороги та паливо для міст і містечок.. Дрова для залізниць звозили на станції Крижопіль, Рахни Ямпільського повіту і Вапнярки Брацлавського повіту. Ціна сажени трьох – політних дров коштувала із доставкою на місце доставки від 7 до 10 руб., а десятина лісу на вирубі від 50 до 1120 рублів [2, с. 40]. Будівельний матеріал отримували із дерев, що росли у даній місцині. Жителі безлісних населених пунктів купляли будівельні матеріали у сусідніх волостях або в поселеннях Липовецького повіту Київської губернії.

Значні простори землі у повіті займали луки та пасовища. Як вже було зазначено вище, площа луків складала 11.397 дес., вигонів – 4.131 дес., сіножатей – 25.533 десятини. Величина сінокісної землі у селян, духовенства та різночинців складала 15.953 дес. У поміщиків дана площа сягала 9.580 дес. [2, с. 40].

Сіножаті розташовувались у дубових лісах, які на думку місцевого населення, давали найкращі трави та в низовинах, що знаходились недалеко від струмків, річок – у вологих тінистих місцях. Лише в Ободнянській волості існували степові сінокоси.

Худоба випасалась на парових землях і на сінокосах, після викосу сіна. Населення також застосовувало внутрішні випуски – випас всередині населеного пункту і суміжні, які були призначені для пасовища дрібної худоби (кіз, овець) та різного роду молодняка.

Сажень сіна у продажу коштував від 12 до 20 рублів. Віз сіна коштував від 2 до 4 рублів. У деяких містечках можна було сторгувати і за 5 рублів. Продаж сіна на вагу не здійснювали.

Луки розташовувались в улоговинах, але в дуже у малих кількостях. Штучних та заплавних луків у досліджуваний період не було. Також не було штучного травозасіювання окрім сочевиці. При існуючому трипільному

господарюванні, сочевицю сіяли між яровими посівами, і вона також входила у сівозміну. В с. Лозовата Ободнянської волості поміщик сіяв кормову культуру еспарцет, яка у сівозміну не входила.

Поряд із землеробством, у цьому подільському краї значну увагу приділяли тваринництву. Без нього, сільськогосподарське виробництво було б просто неможливе. Воно служило основою підтримки будь – якого господарства. Недолік пасовищ та луків не дозволяв місцевим жителям розводити у себе достатньої кількості худоби Тому мешканці даної місцевості вимушені були її купляти на ярмарках інших повітів.

Так, станом на 1864 р. на Брацлавщині нараховувалось 14.398 коней, 37.122 великої рогатої худоби, 39.182 простих овець, 5.141 тонкорунних овець, 68.563 свиней, 2.372 кіз, 35 віслуків. Всього нараховувалось 166.789 голів [5, с. 191]. У 1870 р. величина худоби у повіті у порівнянні з 1864 р. де що змінилась. Так коней вже нараховувалось 15.800 шт. (+1.402); великої рогатої худоби – 29.400 (-7.722); простих овець – 53.200 (+14.018); кіз – 1.600 (-772); свиней – 29.300 (-39.263). Всього у повіті у цей час нараховувалось 129.300 голів різноманітної худоби (- 37.489) [4, с. 78].

Рогату худобу взимку кормили частково сіном, а частково соломою, із якої найкращою була ярова (вівсяна, ячмінна та з гречки). У випадку, якщо її не вистачало – давали пшеничну. Дрібну рогату худобу кормили таким же чином. Свиней в більшості випадків годували гречаною половиною. Давали теж картоплю, ячмінь, буряк. В ряді випадків підкормлювали бардою (відходами від виробництва горілки). Рогатій худобі, якщо була можливість, у їжу добавляли барду. При цукрових заводах також утримували худобу, яку кормили жомом (відходами цукробурякового виробництва), сіном та соломою. Висівки використовували як добавку до іншого корму.

Коні у поміщицьких маєтках, які були призначені для екіпажів та верхової їзди, а також коні торговців, годувалися чистим овесом, сіном і

яровою соломою. Робочих коней кормили овесом що змішували із половиною або січкою. Також їм давали ще сіно та соломку. Селяни та незаможне населення кормило коней бідно: сіном, соломою, січкою та половиною. При винаймання коней для перевезень, до січки або полови добавляли ще овес або сочевицю.

Корець (100 кг.) овесу коштував від 1 руб. 20 коп. до 3 рублів. Ячмінь коштував таку ж ціну. Мішок полови або січки коштував від 15 до 25 копійок. Відходи буряка та барду ніхто не продавав. Цукрові заводи їх тримали для власної худоби. Коням та худобі давали сіль для лизання. Пуд (16 кг.) такого «лизака» коштував 2 руб. Деякі господарі, які не мали власної орної та сінокісної землі, для того щоб не купляти коням корм, віддавали непрацюючу худобу на зиму на прокорм маєтностям або заможним селянам. За таку форму постою однієї дорослої тварини платили від 7 до 10 руб., а за дрібну худобу брали від 4 до 6 рублів. Також віддавали на прокорм бардою [2, с. 41].

Утримування великої рогатої худоби приносило власнику чималу користь. Господарі мали можливість щоденно споживати молочні продукти, а в ряді випадків добавляти до їжі м'ясо. Шкіру, яку отримували після зарізу тварини, віддавали на вичинку. Цим самим давали можливість розвиватись іншим видам ремесла та торгівлі. Свиней відгодовували заради сала та м'яса. Українці іншого просто не вживали. Цих тварин також тримали для продажу. Вони користувались попитом в Царстві Польському. По селам їздили вози торгівців (кабанщиків), які скуповували відкормлених кабанів та возили на продаж у Варшаву. Свиняче сало вивозили з повіту навіть в Одесу. Воловина вживалася селянами рідко.

Ціна на коня, у пореформений період в Брацлавському повіті, коливалась від 20 до 200, а той і 300 руб. Цінних породистих коней було не багато. Селянський кінь дорожче 50 руб. не коштував. Воли продавались від 25 до 60, а інколи до 100 руб. Корова коштувала від 20 до 40, рідше 50 руб.

Кабан некормлений від 6 до 12 руб., а відгодований від 10 до 35 руб. Інколи ціна досягала і 50 руб. за голову. Все залежало від величини, породи та вгодованості [2, с. 41].

Для обробітку полів використовували як коней, так і волів. Воли працювали переважно з плугом або ралом. Коні ходили переважно з боронами. Інколи і коней впрягали для роботи до плуга. У с. Війтівка Журавлівської волості, яке нараховувало 227 дворів, де проживало 656 чоловіків, припадало 88 коней, 318 голів рогатої худоби, 823 одиниці овець, та 312 свиней.

В с. Клебані Клебанської волості, у якому нараховувалось 395 дворів та проживало 1.355 чоловіків, було 419 коней, 786 шт. великої рогатої худоби, 1.516 овець, 766 свиней [2, с. 41].

Покращених порід худоби у повіті не було, окрім Немирівської економії. Там утримували кілька швейцарських корів і биків, для того щоб розвести дану породу. У повіті існував лише один кінний завод, який знаходився в с. Лозовата Ободнянської волості. Ярмарки проводили в містах: Немирів, Брацлав, Тульчин, але табуни коней там продавали рідко, а їх величина була не великою.

Вівчарство в Брацлавському повіті хоча і складало дуже важливу галузь в селянському господарстві, але воно було не розвинене. Покращених закордонних порід овець взагалі не було. Очевидно це було пов'язано із малою кількістю пасовищ та луків. Стригли овець звичайними ножицями, а вівці перед постригом милися. Пострижену вовну парили кип'ятком, а згодом знову мили. Вовну використовували для домашнього вжитку. Вівчарство у досліджуваний період відігравало надзвичайно велику роль у житті місцевого населення, оскільки воно його годувало й одівало. Тому навіть дуже бідні селяни намагались тримати овець. Господар що тримав кілька овець мав можливість мати молоко і кожний рік знімати вовну, яку на місцевих сукновальнях (фолюшах) перетворювали у товсте

сукно. При розмножені овець, кілька штук зарізали, чим забезпечували себе м'ясом. Шкіру віддавали на вичинку місцевим майстрам (чимбарям), а вже згодом кушнір шив кожух або шапку. Таким чином, завдяки домашнім засобам господар отримував свиту, кожух, шапку. Його дружина крім кожуха й свитини, мала ще й запаску. Вартість однієї вівці коливалась від 3 до 6 руб. [2, с. 42].

На території Брацлавського повіту існував також рибний промисел. Поміщики маючи у своїх маєтностях озера, віддавали їх в оренду євреям та старообрядникам. Вони ловили рибу та продавали її на місці серед населення, або везли на місцеві базари до м. Тульчина, Немирова, Брацлава. Озера були майже у третині повіту. Найвідомішими були водойми в м. Тульчин та у селах Клебань й Ковалівка. Найбільше всього виловлювали щуку, але попит був і на коропа, карася, лина, ляща, окуня та красноперку. У р. Буг навіть ловили вирезуба – велику рибу, що досягала в довжину 70 см. та мала вагу більше 6 кг. Рибу ловили в будь – яку пору року. Фунт (0,4095 кг.) великої риби коштував від 10 до 15 коп., а дрібної від 5 до 8 коп. сріблом. Рибу про запас не купували, а споживали лише свіжою. Для риболовлі постійних робітників не наймали. Найм здійснювався лише у випадку необхідності. Рибних заводів та артілей у даній місцевості не було. В інші місця рибу не вивозили. Величина риби яку виловлювали, не могла задовільнити потреби місцевого населення. Торгівці із Немирова та Тульчина намагались привозити на свої базари рибу із інших повітів. Багато риби привозили із с. Пирогова Ямпільського повіту [2, с. 42].

Поширеним видом господарювання було бджільництво. Ним займались майже всі верстви населення: селяни, духовенство, поміщики... . Бортневого бджільництва у даному краї не було. Всього у пореформений період у даній місцевості нараховувалось 15.395 вуликів, з яких видобували приблизно 6.680 пудів (106.880 кг.) меду, 700 пудів (11.200 кг.) воску. Пуд

(16 кг.) меду коштував від 3 руб 50 коп. до 4 руб. 50 коп., а воску від 20 до 26 рублів [2, с. 42].

Особливих місць продажу меду та воску не було. Їх скуповували торговці євреї для часткового перепродажу на базарах м. Брацлава, Немирова, Тульчина. Другу половину цього продукту вивозили до м. Києва та Одеси.

Широкого поширення у Брацлавському повіті набуло птахівництво. Тут вирощували курей, качок, гусей, індиків. Свійська птиця була майже у кожному господарстві. Її тримали в основному для домашніх потреб. Надлишок продавався на місцевих базарах. Її купляли ті, хто того потребував. Промислового розведення та відгодівлі не було. Призначені для продажу птахи не відгодовувались, окрім гусей та індиків. Вартість курки коливалась від 15 до 35 коп., ципля від 8 до 15 коп., гуска від 50 до 75 коп., качка від 20 до 40 коп., індик від 1 до 2 рублів [2, с. 42]. Шовківництва у повіті не було.

Не було у даній місцині і мисливського промислу. Кожний мешканець полював для себе по потребі. На базарах дичину продавали дуже рідко і придбати її було дуже важко. Лише у Тульчині було 2 мисливці, які полювали на дику птицю заради продажу. Із великих тварин у тутешніх лісах водились лише вовки. Дуже рідко, і в малій кількості, забігали із Вінницького повіту дикі кабани. На них майже не полювали. Відстріл вовків здійснювався у вигляді облав. Під час таких ловів винищували все, що вибігало на мисливців: зайців, кіз, лисиць, борсуків тощо. Часто при облавах використовували сітки.

Великою популярністю серед місцевого населення користувалось полювання на диких птахів: гусей, качок, куріпок, дупелів, бекасів, вальдшнепів, куликів, шпаків та перепілок. Для цього використовували інколи мисливських собак. Здобуту здобич споживали. Шкіру вбитих тварин: вовків, лисиць, зайців, борсуків, куниць тощо продавали торговцям

– євреям, які в свою чергу віддавали їх на вичинку місцевим чимбарям. Вироблену шкіру продавали у лавках. Сиру невироблену шкіру вовка можна було купити за 1 руб. 50 коп. , лисиці від 1 руб. 50 коп. до 2 руб. 25 коп., куниці від 3 руб. до 4 руб., борсука від 30 до 50 коп., зайця від 15 до 20 копійок [2, с. 43].

Поряд із сільськогосподарським виробництвом у Брацлавському повіті у пореформений період існували дрібні промисли. Це було дрібне виробництво промислових товарів у домашніх умовах. Для значної кількості із них, сировинною базою слугувало саме сільське господарство. Існування ремесл було викликано необхідністю та потребами місцевого населення.

У досліджуваній період у повіті розвивались наступні види ремесл: шевці – 656 осіб, ковалі – 223 , чимбарі – 195, теслі – 326, слюсарі – 17, пильщики – 44, ткачі – 947, бондарі – 207, столяри – 131, гончарі – 159, ложкарі – 44, кравці – 167, мулярі – 135, стельмахів – 75, шорників – 19, каміноломників – 52, маслобійників – 3, булочників – 10, перукарів – 11, ситників – 15, екіпажні майстри – 7, ювеліри – 2, різників тютюну – 4, кондитерів – 2 [2, с. 43].

Представники вказаних ремесл були поширені майже скрізь. Ці види виробництва характеризувалися низьким рівнем застосування техніки та не високою продуктивністю праці. Зазвичай таке виробництво базувалося на власності на засоби виробництва та праці виробника. Більшість ремісників жили у селах, і поряд із своїм ремеслом, продовжували займатись сільськогосподарським виробництвом. В ряді випадків майстру у виробництві допомагала сім'я. Шевці й кравці брали матеріал від тих, хто давав їм роботу. Якщо виріб робили не на замовлення, то сировину купляли на базарах. Слюсарі і ковалі залізо також купляли в лавках. Бондарі і стельмахи матеріал для роботи купляли у власників лісу. Гончарі безкоштовно добували глину у місцях її залягання.

Свої вироби ремісники, якщо не робили на замовлення, продавали у лавках на місцевих базарах. Ціни на товари були наступними: пара селянських чобіт коштувала від 3 до 6 руб., в той час як із бельгійської шкіри та кращого пошиття вже вартувала від 6 до 8 руб. Ботфорти можна було придбати від 8 до 12 руб., а жіночі черевики від 2 до 4 руб. Прості черевики коштували від 1 до 2 руб. Готовий зимовий костюм (сюртук, штани, жилетка) вартував від 20 до 40 руб. За сюртук, піджак, жакет просили від 15 до 25 руб. Пальто можна було придбати від 15 до 40 руб. Як бачимо, промислові товари були не дешевими. І чим більш складнішим був товар, тим дорожче він коштував. Простий віз без оковки коштував від 8 до 12 руб., в той час як фаєтон вже оцінювався від 80 до 300 руб. [2, с. 44]. Але таке виробництво не базувалось на великій машинній індустрії, що характерно для капіталістичної промисловості, а використовувало нескладну техніку з переважанням ручної праці. В ряді випадків ремісник за потреби, міг найняти до кількох робітників. Але це неможна ще назвати розвинутим товарним капіталістичним виробництвом. Так, у м. Немирів існували три дзвонові заводи. Два майстра винаймали по одному робітнику, а третій працював сам. У кожного із них були плавильні печі вартістю по 150 руб. І виробляли вони - двоє по 100 пудів міді і 10 пудів цинку. Третій виплавляв біля 80 пудів міді й 8 пудів цинку. Пуд міді обходився їм 9 руб., а пуд цинку – 24 руб. За зроблений дзвін отримували з пуда 15 руб. Дзвони виливали вагою від 10 до 100 пудів. Робили лише під замовлення [2, с. 45].

У тому ж м. Немирові працювали ще 4 суконні фабрики, які були засновані в 1843 році. Їх заснували німці – колоністи. У трьох фабрикантів було по одному найманому працівнику, а в четвертого один робітник та 12 – річний хлопчик. У кожного власника була багаточисельна сім'я, яка також повністю працювала на фабриці. На 3 фабриках стояло обладнання на 500 руб., а на четвертій на 800 рублів. Машини приводились в дію при допомозі коней. Їхня продуктивність складала 400 сувоїв сукна від 28 до 30 аршин

(19,9 – 21,3 м.) кожний. Сукно продавали в містечках Ладижин Гайсинського повіту або в Київській та Волинській губерніях. Сукно виготовлялось вищого ґатунку вартістю від 60 коп. до 1 руб. 20 коп. за аршин [2, с. 45].

По селам продовжували існували лише дрібні промисли, якими займались поодинокі ремісники. У містах і містечках ремісники маючи підмайстрів та учнів утворювали ремісничі об'єднання, які не могли знищити дрібного виробника. У них були різні ринки збуту. Кустар обслуговував сільське населення, а ремісник працював переважно на мешканців міста або містечка.

Також у повіті розвивалась будівельна справа. Розміщення населеного пункту залежало від багатьох факторів, де визначальними були наявність води та дорожнє сполучення. В його центрі знаходилась церква і поміщицька садиба. Більшість будинків були дерев'яними, і зовні обмащені глиною. Пани будували кам'яні або цегляні будівлі, які покривались штукатуркою. І хоча цегельних заводів у повіті вистачало, цегляних будинків було не багато.

Селяни будували собі одноповерхові будинки, а поміщики двохповерхові. Селянські хати покривались снопами соломи. Щоб убезпечити дах від вогню, в ряді випадків його змащували глиною. Будинки ж будували прямо на землі, без кам'яного фундаменту та підвалів під ним. Вони стояли, в більшості випадків, з скраю дворів біля вулиці. Димарі у даній місцевості плели із хмизу та замазувались глиною. Біля половини селянських будівель взагалі були без коминів. Дим проходив із печі в сіни, а звідти під кришу у повітря. Селянські двори були відкритими. Вікна виглядали на двір та на вулицю. Величина вікон сягала від 0,5 до 1 аршина (35,5 до 71,12 см.). Заможні господарі фарбували віконні рами у червоний або голубий колір. Житлові та господарські будівлі були окремими, і стояли на одному дворі.

Біля хати були городи, які сходились із сусідськими. Вулиці були ломані із провулками.

У пореформений період у Брацлавському повіті нараховувалось чотири міста – Брацлав, Тульчин, Немирів, Тростянець та чотири містечка – Верхівка, Вороновиця, Печера, Шпиків. Найбільш заселеним у 1866 р. було м. Тульчин, у якому проживало 11.217 осіб. Друге місце по величині заселення займало м. Немирів, із населенням у 5.419 осіб. У м. Брацлав проживало 5.327 осіб. У м. Тростянець мешкало 3.655 осіб. Значно менше проживало у містечках. Так у м. Верховка нараховувалось 1.916 осіб; Шпиків - 1.850 осіб; Вороновиця - 1.716 осіб; Печера – 599 осіб [3, с. 119-120]. У 1870 р. величина мешканців м. Брацлава збільшилась на 198 осіб, та досягла 5.525 осіб (2.751 чол. та 2.774 жін.) [4, с. 97]. Якщо врахувати, що в Брацлавському повіті у цьому році проживало 160.787 осіб (81.399 чол. та 79.388 жін.), то у відсотковому відношенні це складало лише 1,72 % від усього населення повіту. Загальна чисельність усього населення, що проживало у містах повіту у цьому ж році складала 5.525 осіб (2.774 чол. та 2.751 жін.), що становило 3,43 % від усіх проживаючих [4, с. 14].

У містах більшість будинків також будували дерев'яними, і лише невелика кількість їх була кам'яними або цегляними. При будівництві цегляних або кам'яних будівель, використовували місцевий матеріал. Каменоломні були в сс. Клебань, Гута, Кароліна, на землях Степанівського цукрового заводу і по берегах р. Буг. Ціна кубічного сажня каменю без доставки коштував 3 руб. Добувався камінь лише будівельний. У м. Брацлав у 1863 р. було зафіксовано 468 будинки, і лише 4 із них були кам'яними [3, с. 119]. У 1870 р. у цьому ж населеному пункті вже була 621 будівля, з яких 9 кам'яні [4, с. 97].

Якщо розглядати демографічну ситуацію на досліджуваній території у пореформений період, то в 1864 р. тут проживало 156.382 осіб, з них у містах мешкало 4.946 осіб [5, с. 192]. У 1866 р. величина населення

збільшилась лише на 783 особи, і становила 157.165 осіб (79.707 чол. та 77.458 жін.) [4, с. 23]. У 1870 р. тут жило 160.787 осіб (81.399 чол. та 79.388 жін.) [5, с. 14]. Особливість повіту полягала у чисельній перевазі чоловіків над жінками. У більшості повітів Подільської губернії було навпаки. Що ж до стратифікації населення, то в 1864 р. у повіті проживало: 127.409 православних, 1,429 розкольники, 217 протестантів, 9,130 католиків, 18,134 євреїв. Розглядаючи стани, слід відмітити, що тут проживали 4.089 спадкових дворян, 392 особистих, 1.428 осіб православного білого духовенства, 53 монахи, 10 католицьких священників, 78 єврейських [5, с. 192].

Таким чином, у 60 – 70-х рр. XIX ст. у Брацлавському повіті панували риси відсталोї системи господарювання з домінуючим сільськогосподарським виробництвом. Скасування кріпосного права не призвело до радикальних змін в соціально – економічному житті досліджуваної території, як то слідує із вище наведеного матеріалу. Натуральне господарство у цей час тісно переплелось із дрібнотоварним виробництвом. Ринкові відносини, що розвивались на даній території, за своїм змістом мало чим відрізнялись від тих, що були тут у I половині XIX ст. Цукрові заводи та суконні фабрики були побудовані ще до Селянської реформи. Величина найманих робітників на цих підприємствах та об’єми виробленої продукції аж ніяк не вказують на ринкові засади капіталістичного виробництва. Більшість продукції що вироблялась, мала на меті задоволення внутрішньогосподарських потреб. Домінуючим залишалось і багатогалузеве підсобне господарство, яке обслуговувало не ринок, а власні потреби. У самому стилі життя не спостерігається капіталістичне підґрунтя, комплексу соціальних відносин які ставлять мету «заробити». У феодалів та селян, як на наш погляд, просто не було мотивації, оскільки не було прибуткового стимулу та залишались незмінними феодальні устої. Для того щоб розвивався капіталізм, необхідно

щоб була приватна власність, яку захищає закон, розвивалась вільна конкуренція, щоб були створені механізми ринкового ціноутворення тощо. Нічого з перерахованого у повіті не було. Тому говорити про розвиток капіталістичних відносин ще дуже рано.

Література

1. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока : Т. I. Санкт-Петербург, 1863. 727 с.
2. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск : Тип. Губ. упр. 1873. 243с.
3. Статистический временник Российской империи. серия I. Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург. 1866. 453 с.
4. Статистический временник Российской империи серия II, выпуск X, Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, Санкт-Петербург, 1875. 287 с.
5. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург : Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.